

A. Kohut, Doctoral Candidate
Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF "CIVILIAN HOSTAGE" IN THE DEPORTATION PRACTICES OF SOVIET SPECIAL SERVICES IN WESTERN UKRAINE IN 1944–1952

In 1944, with the beginning of the re-occupation of Western Ukraine by the Soviet Union, the practice of using forced evictions of local civilians as a method of repression and combating against anti-Soviet organizations and movements was restored. In fact, the deportation campaign against the "OUN families" was continued, which began on May 22, 1941 and lasted, with a break for the German occupation, until 1952.

The deportation campaign included four stages: (1) operation on May 22, 1941, when 3 079 families or 11 329 persons were evicted; (2) campaigns of 1944–1946 – 14 726 families or 36 609 persons; (3) operation "Zapad" ("West") on October 21–26, 1947 – 26,332 families or 77,791 persons; and (4) 1948–1952 campaigns – 22,308 families or 80,209 persons. In total, 205,938 people were deported from Western Ukraine as part of this campaign. Counterinsurgency against the Ukrainian anti-Soviet Resistance movement (primarily the OUN and the UPA) was the main purpose of these measures of the Soviet special services.

Initially, the use of mass deportations was aimed at destroying the base of the Ukrainian anti-Soviet resistance movement and focused primarily on the families of the killed, arrested and active members of the underground. With the resumption of the deportation campaign in 1944, the application of the principle of hostility began to become dominant. Initially as a "family hostage" (since August 1944), and soon as civilian hostage – when the principle of collective responsibility of the local civilian population start used.

The first detected order of the Soviet special services, which provided the application of the principle of civil hostage, was issued on May 24, 1945 jointly by the NKVD and the NKGB of the Ukrainian SSR. Despite the absence of any direct reference to the principle of hostage in the regulatory acts of operation "Zapad", civilians and members of the anti-Soviet resistance movement perceived it as a "response" to the activity of Ukrainian insurgents.

On October 20, 1948, the USSR Order No.00386 was issued, which was based directly on the principles of civil hostage. For more effective implementation of the Chekist "retaliatory actions" a special logistic infrastructure of special assembly points was created.

Based on this analysis, it was established that the Stalinist repression system used the principles of joint and several liabilities for the local civilian population of Western Ukraine in 1944–1952. It can be qualified as a violation of the rules of international conventions by the Soviet special services that prohibit the practice of hostage among civilian persons who are not involved in armed conflicts.

Keywords: deportations, civilian hostage, Western Ukraine, Soviet Special Services, OUN families, operation "Zapad".

УДК [001.4+94(477)]"1932/1933"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.6>

Є. Кравченко, асп.
ORCID: 0000-0001-9735-4144

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

ПОНЯТТЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ У ДОСЛІДЖЕННІ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Досліджено значення терміну "демографічні втрати" при вивченні соціальних катастроф минулого. Висвітлено стан розвитку та недоліки українського термінознавства, його вплив на творення вузькоспеціальних демографічних понять. Розглянуто використання терміну демографічних втрат у середовищі вітчизняної та зарубіжної історіографії. Проаналізовано семантику поняття та головні його складові: дефіцит народжуваності, надмірна смертність та міграційні втрати. Методологія визначення втрат визнана як одна з ключових проблем у дослідженні демографічної історії Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: термінознавство, Голодомор 1932 – 1933 рр., демографічні втрати, демографія, населення, методологія.

Постановка проблеми. Демографічні втрати – важлива частина історіографії соціально-політичних катаклізмів. Війни, репресії, Голодомор 1932 – 1933 рр. стали предметами обранув декількох поколінь істориків та демографів. Особливу увагу дослідники приділяли періоду перших сталінських п'ятирічок, який негативно вплинув на демографічний розвиток населення УСРР – УРСР. Одним з найбільш дискусійних питань стала кількість демографічних втрат. Проте в складному міждисциплінарному просторі нерідко залишається поза увагою термінологічний апарат досліджень. Так доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України імені М. В. Птухи О. Гладун наводить приклади використання деякими науковцями доволі різних, не визначених понять: померлі, втрати, жертви, додаткові смерті, загиблі [5].

Аналіз джерел та літератури. Історіографічний напрямок дослідження зумовлює використання широкого кола спеціальної наукової літератури. До неї можна залучити декілька критеріїв класифікації. Наприклад, поділ історіографії за рівнями: перший репрезентує власне історичні або демографічні дослідження (В. Марочко, В. Сергійчук, Я. Валлін, Ф. Месле, В. Дробіжев), а до другого належить історіографія теми (В. Гудзь, Н. Араловець, М. Тольц, Ф. Геран). Також літературу можна розглядати у двох дисциплінарних площинах: термінознавчій (Ю. Шевельов, І. Кочан, Н. Маслова, К. Сегіда) та історико-демографічній

(С. Кульчицький, С. Пирожков, О. Гладун, В. Романцов, Н. Левчук). Окремо слід виокремити словники (Л. Рибаківський, М. Корольов) та навчальні курси, необхідні для висвітлення стану загального і спеціального термінознавства.

Постановка завдання. Метою даної розвідки став аналіз використання терміну "демографічні втрати" під час досліджень наслідків деструктивних подій для кількості та структури населення, зокрема Голодомору 1932 – 1933 рр. Окремо поставлено декілька додаткових завдань. По-перше, вивчення сучасного стану вітчизняного термінознавства. По-друге, розгляд вузлових проблем для спеціального демографічного термінознавства, зокрема функціонування та призначення поняття "демографічні втрати".

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення науки про українську терміносистему відбулось до відновлення незалежності. Так історик та відомий мовознавець Юрій Шевельов висвітлював багатство термінологічних словників, появу яких зумовили вільні змагання протягом 1917 – 1919 рр. [29, с. 112]. На сучасному етапі наука про терміни має дисциплінарне впровадження у сфері лінгвістики. Наявні окремі спеціальні курси для викладання цієї дисципліни. Одним із завдань вітчизняного термінознавства визначають уніфікацію та стандартизацію існуючої багатоманітності термінів [26]. Також лінгвісти виділяють різні типи термінологічних одиниць: прості, складні та складені;

загальнонаукові і вузькоспеціальні тощо [4]. Окрім навчальних дисциплін стан сучасного термінознавства детально проаналізовано на сторінках розвідки львівської дослідниці Ірини Кочан. Об'єктом вивчення стала така проблематика: порівняння теоретичного і практичного термінознавства, хронологія розвитку термінологічних осередків, поява наукових та науково-навчальних матеріалів протягом 2000 – 2016 рр. [11, с. 94-97]. Окрім позитивних здобутків вітчизняного термінознавства І. Кочан виявила значні недоліки його розвитку. Це відсутність нового єдиного правопису, невелика кількість виданих словників та волонтерські засади термінологічних розвідок [11, с. 99-100].

Окремою сферою досліджень стала розробка термінологічних аспектів розвитку української демографії. Так розвідка вітчизняної вченої Наталі Маслової "До питання географічного трактування окремих категорій демографії" розглядає не лише специфічну сферу вітчизняного термінознавства, а й надає короткий екскурс до проблематики визначення понять. Ціллю статті є адаптація таких термінів як "демографічна ситуація" та "демографічний процес" до простору географії та геодемографії [18, с. 17]. Також дослідниця зазначає особливості творення понятійного апарату науки про населення:

"Демографія як, більшою мірою, статистичне вчення, головну увагу приділяє вивченню „закономірностей відтворення населення в суспільно-історичній зумовленості цього процесу“, а це означає, в першу чергу, розгляд основних статистичних закономірностей демографічних процесів на певний момент часу для певної території" [18, с. 19].

Термінознавчі та теоретико-методологічні аспекти демографії розглядаються у локальних дослідженнях структури та процесів відтворення населення. Так колективна монографія "Демографічний розвиток харківського регіону" розкриває особливості використання таких термінів як "демографічна ситуація", "демографічна обстановка", "демографічний розвиток", "форми демографічного відтворення", "розвиток народонаселення" тощо [20, с. 11-17]. Власне населення та його стан визначається через поняття "соціогеосистеми" [20, с. 8].

Щодо розгляду впливу подій минулого на відтворення і структуру населення, то в історіографії особливо вирізняється вивчення деструктивних подій. За свідченням відомого ізраїльського історика та демографа Марка Тольца, більшість досліджень, присвячених розвитку статистики населення СРСР, фокусуються саме на 1930-х рр. [27]. Тому пов'язані з подібною проблематикою розвідки нерідко залучають до термінологічного апарату поняття втрат (кількісних, демографічних, померлих і т. д.). У рамках дослідження доцільно розглянути дві групи історіографічних джерел: словникова та інша наукова література, яка вивчає поняття демографічних втрат; історико-демографічні візії подій 1930-х рр. у СРСР і радянській Україні зокрема.

Репрезентативним прикладом сучасної термінознавчої розробки в галузі демографії може стати стаття "The Vocabulary of Demography, from its Origins to the Present Day: A Digital Exploration" французького філософа та соціолога Франсуа Герана. До однієї з головних цілей роботи автор відносить розкриття трактування тих чи інших демографічних термінів різними мовами [30, с. 497]. Джерелами дослідження став масив текстів електронного ресурсу "Google books". Зокрема щодо історичної демографії, французький соціолог зазначає збільшення вживання понять "жертви" і "вбивства" у зв'язку з вивченням наслідків двох світових воєн [30, с. 512]. На основі обробки великого масиву текстів зарубіжної науки про народонаселення, Ф. Хе-

ран вказує на існування значного інтересу до проблем смертності в історичній демографії [30, с. 522]. Цю дисципліну нерідко пов'язують з "серійною" історією [30, с. 523]. Автор приходиться до висновку, що сучасні дослідження історії народонаселення переходять від проблем смертності та її чинників до показників здоров'я суспільства та епідеміології [30, с. 524].

Демографічні втрати – відносно нове поняття для історіографії. Так у виданому радянськими вченими "Статистическом словаре" термін "втрати" вживається виключно щодо виробничих сил і продукції [25, с. 375]. Траплялися спроби впровадження терміну "демографічні втрати" до спеціальних словників на теренах пострадянського наукового простору. Так "Демографический понятийный словарь" визначає "людські втрати" як "смертність, обумовлену екстремальними факторами". Вони можуть бути прямими (безпосередня загибель людей) та побіжними або непрямими (втрати через порушення нормального режиму відтворення населення) [10, с. 147]. Подібне розуміння поняття нерідко зустрічається у розробках вітчизняних демографів щодо сучасного стану народонаселення України. Так монографічне дослідження колективу Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України "Населення України: демографічні складові людського розвитку" виділяє втрати населення протягом ХХ ст. як етапи суспільного процесу, що безпосередньо вплинули на шлюбно-сімейні процеси [19, с. 52].

Згаданий вище Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України проводить активну практичну термінознавчу діяльність, зокрема щодо впровадження поняття "демографічні втрати" до аналітичних розробок про стан населення. Доволі репрезентативним прикладом став журнал "Демографія та соціальна економіка", друкований орган цього наукового закладу. Наприклад, багаторічний директор інституту академік Сергій Пирожков у статті "Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України" використовував термінологію на кшталт "прямі (безпосередній убуток тих, хто живе)" і "опосередковані (ненароджені діти) втрати населення", а також "втрати демографічного потенціалу" [21, с. 5 – 6]. Інший дослідник інституту Леонід Черенько залучав до наукової лексики поняття "втрати людського капіталу" [28, с. 143].

Подібні визначення прямих і непрямих демографічних втрат у 2007 р. було опубліковано в "Енциклопедії сучасної України" за авторством знаного дослідника Станіслава Кульчицького [12]. Дефініція поняття також активно використовується іноземною історіографією щодо соціальних катаклізмів [31, с. 29].

Незважаючи на словникове закріплення терміну та його активну розробку головною демографічною інституцією країни, "демографічні втрати" не увійшли до теоретико-концептуального апарату першого підручника з історичної демографії. Так посібник київського історика Володимира Романцова містить лише поняття "зниження" та "зменшення" кількості населення [22, с. 58-59].

Значний науковий і суспільний інтерес до теми демографічної катастрофи 1930-х рр. на території УСРР – УРСР призвів до актуалізації термінологічної розробки та поширеного вжитку поняття "демографічні втрати". Певним проривом для історіографії питання був період радянської перебудови з його викриттям "білим плям" історії. Підрахунок кількості втрат від голодів та репресій, відкриття архівів, співпраця з зарубіжними вченими значно поживили інтерес до демографічних процесів Радянського Союзу. Одним з перших історіографічних фактів розкриття цієї теми став випуск збірника статей зарубіжних дослідників за редакцією В. Дробижєва [9].

На думку укладачів збірника, поняття втрат населення використовується у всіх присутніх розвідках [9, с. 121]. Під час аналізу спадщини зарубіжної історіографії, висвітлено питання термінологічної плутанини за допомоги ремарки Барбари Андерсон і Браяна Сільвера. Підміна поняття "дефіцит населення" словосполученням "вимушена смертність" призводить до отримання невірних даних [9, с. 121].

Про втрати як центральне поняття історії демографічної системи СРСР 1930-х рр. свідчить ревізія радянської та пострадянської історіографії Наталею Араловцею [1]. Подібне дослідження через десятиліття провів інший представник російської науки Євгеній Баранов, в аналізі якого присутній широкий діапазон термінології: "втрати", "загальні втрати" [2, с. 256], "прямі втрати" [2, с. 257], "дефіцит народжуваності (непрямі втрати)" [2, с. 258]. У вітчизняних історіографічних розвідках, присвячених демографії Голодомору 1932 – 1933 рр. також простежується дана термінологія. Так стаття мелітопольського історика Віктора Гудзя містить поняття "демографічні втрати", "людські втрати", "прямі втрати", "сумарні демографічні втрати", "перевищення природного рівня смертності", "дефіцит народжуваності", "кумулятивні демографічні втрати" [8, с. 264 – 265].

За рівнем розробки термінологічного апарату демографічні та історичні розвідки про стан населення УРСР протягом 1930-х рр. можна умовно розподілити на декілька груп. Одна з них характеризується використанням математичного коригування переписів, детальним розробкою статево-вікової піраміди, відновленням стану смертності і народжуваності за кожним досліджуванним роком. Чітка демографічна методологія зумовлює вживання цією історіографією поняття "демографічні втрати" з доволі вузькою семантикою.

Репрезентують групу в основному напрацювання Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України імені М. В. Птухи (далі Інститут – Є. К.). Так у нещодавній колективній розвідці інституції відсутність оцінки прямих і непрямих демографічних втрат виділялась як провідна проблема демографічної історії Голодомору 1932 – 1933 рр. [23, с. 15]. Причина її існування – слабка методика і обмежене коло введених до обігу джерел [23, с. 15]. Чітке визначення демографічних втрат з розподілом на прямі і непрямі присутнє у статті "Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки":

"Під демографічними втратами внаслідок голоду ми розуміємо різницю між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) в 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було. Таким чином, ми диференціюємо втрати населення від голоду на прямі, спричинені надмірною смертністю, та непрямі, пов'язані з дефіцитом народжень." [14, с. 90].

Такі ж поняття присутні в монографії заступника директора Інституту, доктора економічних наук Олександра Гладуна "Нариси з демографічної історії України ХХ століття" [7, с. 150]. До прямих і непрямих демографічних втрат дослідник додає міграційні, що визначені як різниця між тими хто виїхав під час катастрофи, та тими хто вїхав [7, с. 151]. Колектив Інституту наголошував на коректному розумінні поняття під час "Наукових дебатів з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні" у вересні 2018 року [5]. Протягом 2000-х рр. до співпраці з головною демографічною інституцією країни долучилися французькі демографи Жак Валлін та Франц Месле, які у спільній розвідці виокремили загальні втрати, ефект втрати народжень, наслідки міграції та оцінку надмірної

смертності [3, с. 8-12]. Використання понять, затверджених розробками Інституту сприйнялось частиною історіографії Голодомору 1932 – 1933 рр. Наприклад, знаний представник *Holodomor studies* С. Кульчицький залучав розрахунки і понятійний апарат демографів до своїх розвідок [13, с. 51].

Інша група дослідників демографічної історії Голодомору 1932 – 1933 рр. оперувала розлогим колом понять для визначення демографічних втрат. Репрезентують її дослідники, що є опонентами демографічної інституції з багатьох кейсів *Holodomor studies*, насамперед щодо кількості демографічних втрат. Один з редакторів "Енциклопедії Голодомору" історик Василь Марочко застосовує поняття "смертність", "кількісна динаміка населення", "померлі від наявного населення" [17, с. 67], "втрати", "зменшення народжуваності" [16, с. 34], "демографічні втрати" і "демографічні наслідки" [16, с. 38], "втрати в абсолютних цифрах" [16, с. 57]. До досліджень демографічного Інституту історик відноситься зі значним скепсисом, критикуючи саму методикку розподілу демографічних втрат. Так у статті "Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс" В. Марочко називає дещо "футуристичною фразою про методологічну основу дослідження", а поняття "надсмертність" виглядає абстрактним [15, с. 132]. Причина такого судження, на думку історика, була у множинності причин смертності і запереченні демографами законів формальної логіки [15, с. 132].

Широкої семантики поняттю демографічних втрат надає київський історик Володимир Сергійчук. До термінологічного апарату дослідника входять "жертви" [24, с. 228], "померлі", "житті" [24, с. 235], "прямі втрати" [24, с. 258]. Слід зробити уточнення, що історик визначив прямі втрати у кількості 7-10 мільйонів осіб, коли у більшості історіографії вони набагато менші (у діапазоні 2,5 – 5 млн осіб) [6]. Про неправильність методики визначення великої кількості втрат через надсмертність свідчив вже згаданий доктор економічних наук Олександр Гладун. На основі побудови статево-вікової піраміди демограф наголошує, що за такої кількості прямих втрат стався б сплеск народжуваності після Голодомору 1932 – 1933 рр.. Причина – компенсація кількості населення, щоб наздогнати цифру перепису 1939 р. [6].

Висновки. На сучасному стані історіографічної розробки демографічної історії Голодомору 1932 – 1933 рр. вузловою стала термінологічна проблематика. Вона відноситься до галузі спеціального вітчизняного термінознавства, що фігурує у міждисциплінарній історико-демографічній площині. Поширеним поняттям для *Holodomor studies* є "демографічні втрати". Зазвичай його розподіляють на дві ключових частини: "прямі втрати" (перевищення рівня смертності) та "непрямі втрати" (ненароджені особи). До розробки цього поняття активно долучився Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України імені М. В. Птухи. Використання дефініції прямих і непрямих демографічних втрат присутнє у вітчизняній та зарубіжній історіографії соціальних катастроф у СРСР протягом 1930-х рр. Проте частина українських дослідників заперечують використання спеціальної демографічної термінології до подій минулого. Вони залучають до власних розвідок розлоге синонімічне коло понять, зрідка пояснюючи їх значення. Це призводить до плутань і методологічних помилок під час розрахунку демографічних втрат. Тому в подальшому існує необхідність досліджень, присвячених міждисциплінарним аспектам розвитку вітчизняної історіографії. Адже методологічні та термінологічні питання визначають найбільш дискусійні проблеми на кшталт кількості демографічних втрат від соціальних катастроф.

Список використаних джерел:

1. Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии: [Электронный ресурс] / Н. А. Араловец – Режим доступа: http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5758
2. Баранов Е. Ю. Демографические последствия голода начала 1930-х годов в СССР (историографический аспект) / Е. Ю. Баранов // Институты развития демографической системы общества: V Уральский демографический форум: сборник материалов. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2014. – С. 253-260.
3. Валлін Я. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років / Я. Валлін, Ф. Месле, С. Адамець, С. Пирожков. // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – №2. – С. 7–29.
4. Вступ. Термінознавство як наука. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://vlp.com.ua/files/161526_vstup.pdf.
5. Гладун О. Дебати з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932–1933 (м. Київ, 2018, 13 вересня) [Електронний ресурс] / О. Гладун – Режим доступу до ресурсу: <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/1175207022666813/>
6. Гладун О. Дискусія в Україні щодо втрат населення внаслідок Голодомору: наука чи ідеологія?: Виступ на Міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми дослідження Голодомору у XXI ст.: цифри, джерела, висновки [Електронний ресурс] / О. Гладун – Режим доступу до ресурсу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013962.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0
7. Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття / О. М. Гладун, НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М. В. Птухи. – Київ, 2018. – 224 с.
8. Гудзь В. В. Проблема демографічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у сучасній світовій історіографії / В. В. Гудзь // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 43 – С. 263-268.
9. Демографические процессы в СССР: 20-80-е гг. (современная зарубежная историография): сб. статей / под ред. В. З. Дробизева. – М.: Наука, 1991. – 127 с.
10. Демографический понятийный словарь / под ред. Л. П. Рыбаковского / В. Н. Архангельский, А. Г. Гришанова, Р. А. Варданын и др. – Центр Социального прогнозирования Москва, 2003. – 352 с.
11. Кочан І. Українське термінознавство сьогодні. / І. Кочан. // Філологічні студії. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 9. – С. 93–101.
12. Кульчицький С. В. Демографічні втрати України [Електронний ресурс] / С. В. Кульчицький // Енциклопедія сучасної України. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21468.
13. Кульчицький С. Український Голодомор: оцінка втрат / С. Кульчицький // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 37-54.
14. Левчук Н. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Н. М. Левчук, Т. Г. Боряк, О. Воловина, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 84–112.
15. Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2017. – № 5. – С. 112 – 132.
16. Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. / В. Марочко // – Київ: Вид. ПП Наталія Бrehunenکو, 2014. – 64 с.
17. Марочко В. Територія Голодомору в Україні / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2008. – Випуск 18. – С. 51–70.
18. Маслова Н. М. До питання географічного трактування окремих категорій демографії / Н. М. Маслова. // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – № 118. – С. 17–22.
19. Населення України: демографічні складові людського розвитку / за ред. О. М. Гладуна. – Умань: Видавець "Сочинський", 2015. – 180 с.
20. Немець Л. М. Демографічний розвиток Харківського регіону / Л. М. Немець, К. Ю. Сергіда, К. А. Немець. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 199 с.
21. Пирожков С. І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України / С. І. Пирожков. // Демографія та соціальна економіка. – 2004. – №1. – С. 5–20.
22. Романцов В. О. Історична демографія України XVIII – початку ХХІ ст (спекурс для студентів вищих навчальних закладів) / В. О. Романцов. – Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2010. – 160 с.
23. Рудницький О. П. Демографія штучно викликаного людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні / О. П. Рудницький, Н. М. Левчук, О. Воловина, П. Є. Шевчук, Ковбасюк А. Б. // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 2 (24). – С. 11–30.
24. Сергійчук В. Голодомор 1932 – 1933 років як геноцид українства / В. Сергійчук. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2016. – 320 с.
25. Статистический словарь / гл. ред. М. А. Королев. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 623 с.
26. Стаховська Н. Ф. Конспект лекцій з дисципліни "Термінознавство" для студентів напрямку 6.020303 "Філологія" [Електронний ресурс] / Н. Ф. Стаховська // Дніпродзержинськ. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/12/7-12-kl50.pdf>.
27. Тольц М. Тайны советской демографии: [Електронний ресурс] / М. Тольц – Режим доступу до ресурсу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/017/1/analit06.php>.
28. Черенко Л. М. Сучасні особливості формування рівня життя населення України / Л. М. Черенко // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 2. – С. 140-154.
29. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Торонто: Сучасність, 1987. – 295 с.
30. Héran F. The Vocabulary of Demography, from its Origins to the Present Day: A Digital Exploration / F. Héran. // Population-F. – 2015. – №70(1). – С. 497–536.
31. Radivojević B. Demographic losses of Serbia in the first world war and their long-term consequences / B. Radivojević, G. Penev. // Economic annals. – 2014. – №203. – С. 29–54.

References:

1. Aralovets, N. (n.d.). Population losses of Soviet society in the 1930s: problems, sources, methods of study in Russian historiography. Retrieved from http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5758. [In Ukrainian].
2. Baranov, Y. Y. (2014). Demographic consequences of the famine of the early 1930s in the USSR (historiographic aspect). *Institutes for the Development of the Demographic System of Society: V Ural Demographic Forum: a Collection of Materials*, 253–260. [In Russian].
3. Vallin, J., Mesle, F., Adamets, S., & Pyrozkhov, S. (2005). New estimation of Ukraine population losses during the crises of the 1930s and 1940s. *Demography and Social Economy*, 2, 7–29. [In Ukrainian].
4. Introduction. Terminology as a science. (n.d.). Retrieved from http://vlp.com.ua/files/161526_vstup.pdf. [In Ukrainian].
5. Hladun, O. (n.d.). Debate on the historical and demographic issues of the coverage of the 1932-1933 Holodomor (Kyiv, 2018, September 13). Retrieved from <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/1175207022666813/>. [In Ukrainian].
6. Hladun, O. (n.d.). Discussion in Ukraine on Holodomor Population Losses: Science or Ideology? Speech at the International Scientific and Practical Conference "Problems of Holodomor Research in the 21st Century: Figures, Sources, Conclusions. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013962.pdf. [In Ukrainian].
7. Hladun, O. (2018). *Essays on the demographic history of Ukraine of the twentieth century*. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Gudzy, V. V. (2015). The Problem of Demographic Consequences of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in Contemporary World Historiography. *Scientific Papers of the History Faculty of Zaporizhzhya National University*, 43, 263–268. [In Ukrainian].
9. Drobizhev, V. Z. (Ed.). (1991). *Demographic processes in the USSR: 20-80s. (modern foreign historiography): Sat. Articles*. Moscow: Nauka [In Ukrainian].
10. Arkhangelsky, V. N., Grishanov, A. G., & Vardanyan, R. A. (2003). *Demographic Conceptual Dictionary* (L. L. Rybakovsky, Ed.). Moscow: Center for Social Forecasting. [In Russian].
11. Kochan, I. (2017). Ukrainian terminology today. *Philological Studies. Collection of Scientific Works*, 9, 93–101. [In Ukrainian].
12. Kulchytskyi, S. V. (2007). Demographic losses of Ukraine. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Retrieved from http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21468. [In Ukrainian].
13. Kulchytskyi, S. V. (2013). The Ukrainian Holodomor: Estimation of Losses. *Local History*, 4, 36–54. [In Ukrainian].
14. Levchuk, N. M., Boriak, T. H., Volovyna, O., Rudnytskyi, O. P., & Kovbasiuk, A. B. (2015). Urban and rural population losses of Ukraine as a result of the Holodomor in 1932-1934: new estimates. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 37–54. [In Ukrainian].
15. Marochko, V. I. (2017). Statistics of victims of the Holodomor: an anthropological and demographic discourse. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 112–132. [In Ukrainian].
16. Marochko, V. I. (2014). *The territory of the Holodomor 1932–1933*. Kyiv: Natalia Brehunenکو. [In Ukrainian].
17. Marochko, V. I. (2008). The territory of the Holodomor in Ukraine. *Problems of Ukrainian History: Facts, Judgments, Searches*, (18), 51–70. [In Ukrainian].
18. Maslova, N. M. (2007). Geographical interpretation of certain demography categories. *Black Sea Nations Culture*, 118, 17–22. [In Ukrainian].
19. Hladun, O. (Ed.). (2015). *The population of Ukraine: demographic components of human development*. Uman: Sochinskiy. [In Ukrainian].
20. Niemets, L. M., Sehida, K. U., & Niemets, K. A. (2012). *Demographic development of Kharkiv region*. Kharkiv: Karazin KhNU. [In Ukrainian].
21. Pyrozkhov, S. I. (2004). *Demographic factor in Ukraine's global development strategy*. *Demography and Social Economy*, 1, 5–20. [In Ukrainian].
22. Romantsov, V. O. (2010). *Historical demography of Ukraine in the 18th – early 21st centuries (special course for university students)*. Kyiv: Olena Teliha Publishing House. [In Ukrainian].
23. Rudnytskyi, O. P., Levchuk, N. M., Volovyna, O., Shevchuk, P. Y., & Kovbasiuk, A. B. (2015). Demography of artificially triggered human catastrophe: mass famine of 1932-1933 in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 2(24), 11–30. [In Ukrainian].
24. Serhiichuk, V. (2016). *The Holodomor of 1932 – 1933 as the genocide of Ukraine*. Vyshgorod: Serhiichuk M. I. [In Ukrainian].
25. Korolev, M. A. (Ed.). (2016). *Statistical Dictionary*. M.: Finance and statistics. [In Russian].

26. Stakhovska, N. F. (2010). *Synopsis of lectures in the discipline "Terminology" for students of 6.020303 "Philology"*. Dniprodzerzhinsk. [In Ukrainian].

27. Tolts, M. (n.d.). *Secrets of Soviet demography*. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/2004/017_1/analit06.php. [In Russian].

28. Cherenko, L. M. (2007). *Modern features of the standart formation standard of the Ukrainian population living*. *Demography and Social Economy*, 2, 140–154. [In Ukrainian].

29. Shevelov, Y. (1987). *Ukrainian in the first half of the twentieth century (1900-1941). State and status*. Toronto: Publisher. [In Ukrainian].

30. Héran, F. (2015). *The Vocabulary of Demography, from its Origins to the Present Day: A Digital Exploration*. *Population-F*, 70(1), 497–536.

31. Radivojević, B., & Penev, G. (2014). *Demographic losses of Serbia in the first world war and their long-term consequences*. *Economic Annals*, 203, 29–54.

Надійшла до редколегії 18.02.20

Ye. Kravchenko, PHD student in History
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

THE CONCEPT OF DEMOGRAPHIC LOSSES IN THE HOLODOMOR STUDIES

The main purpose of the article is to analyze the use of the term "demographic losses" in the study of the destructive events consequences for the population number and structure, in particular, the Holodomor of 1932 – 1933. Research methods: comparative, logical, historical, analysis and synthesis, systematic, historical-genetic, method of historiographical image. The paper studies leading concepts of demographic terminology. It is specially noted on little-known aspects of Ukrainian terminology legacy as like Yuriy Shevelov researches. The problems of modern Ukrainian and world terminology are described. The article reports on methodological toolkit for the creation of terms by domestic and foreign demographers. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine has been recognized as the leading scientific center for the demographic terms creation. Special demographic terminology, including functioning and purpose of the "demographic losses" concept is considered. The article is concerned with a significant tradition of the population history. The meaning of the "demographic losses" concept for studying past social disasters is investigated. The author outlines the main components of the term: the death rate and birth deficiency. The article reveals this concept and scrutinize it critique in historiography. The semantics of the term in scientific literature and demographic dictionaries is covered. Special attention is given to replace the notion of demographic losses with similar indefinite terms: victims, deaths, etc. The use of the term in the study of the demographic history of Ukraine during the Holodomor of 1932-1933 is emphasized. Practical significance: recommended for use by authors of articles about the population history.

Keywords: terminology, Holodomor of 1932-1933, demographic losses, demography, population, methodology.

УДК 94(477)+94(47+57)+94(8)"1972"Шелест/Щербицький/Ніксон
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.7>

Ю. Латиш, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0001-5884-5522

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕТРО ШЕЛЕСТ, ВОЛОДИМИР ЩЕРБИЦЬКИЙ І РІЧАРД НІКСОН: АМЕРИКАНСЬКИЙ "СЛІД" У ВІДСТАВЦІ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

Розглянуто вплив суперечок серед керівників СРСР довкола візиту Президента США Р. Ніксона на долю першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Проаналізовано публікацію в газеті "Вашингтон пост" статті Д. Андерсона, у якій на основі таємних матеріалів ЦРУ містилася інформація про конфлікт між Л. Брежнєвим і П. Шелестом щодо візиту Р. Ніксона та підтримки генсека В. Щербицьким. Розкрито позицію П. Шелеста в Політбюро ЦК КПРС щодо політики розрядки, візиту Р. Ніксона та його оцінки зовнішньополітичного курсу Л. Брежнєва. Висвітлено позиції інших членів Політбюро. З'ясовано причини та обставини зростання впливу Л. Брежнєва на зовнішню політику СРСР і поразки прибічників жорсткої лінії та класового підходу. Установлено роль міжнародного чинника в завершенні політичної кар'єри П. Шелеста та сходження на вершину владного олімпу УРСР В. Щербицького.

Ключові слова: війна у В'єтнамі, дипломатія, Комуністична партія України, міжнародні відносини, Політбюро, розрядка, Холодна війна.

Постановка проблеми. Відставка першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста у травні 1972 р. під приводом переведення на посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР не стала несподіванкою у партійних колах. Про неї говорили ще з 1971 р., коли голову Ради Міністрів УРСР В. Щербицького було обрано членом Політбюро ЦК КПРС, і в цьому найвищому органі влади опинилося два представники України. До того ж, П. Шелеста критикували на засіданнях Політбюро ЦК КПРС, звинувачували у втраті пильності, потуранні націоналізму. Однак той факт, що сама відставка відбулася напередодні запланованого приїзду до Києва президента США Р. Ніксона дає підстави вважати, що така поспішність була якось пов'язана з цим візитом.

Аналіз джерел та історіографії. Основу джерельної бази статті склали мемуари радянських та американських державних діячів і дипломатів, повідомлення преси, документи КПРС та КПУ.

Серед причин відставки П. Шелеста українські історики зазвичай називають підтримку української культури, толерантне ставлення до дисидентів, певний економічний автономізм, вимоги дотримання господарських прав України, інтриги з боку В. Щербицького тощо [3; 17]. Західні автори вказують на посуху 1972 р. і дуже низький урожай в Україні. Зокрема, на Дніпропетровщині, яка зазвичай поставляла понад 1 млн. т зерна, не зібрали й 200 тис. т [18, с. 345]. Питання про

вплив міжнародної політики на долю П. Шелеста поки що не ставало предметом наукових досліджень.

Постановка завдання. Оскільки причини відставки з поста першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста залишаються дискусійними, а рішення було ухвалено напередодні візиту до Києва Президента США Р. Ніксона, автор робить спробу розглянути кар'єрні зміни лідера КПУ в контексті міжнародної політики Радянського Союзу, радянсько-американської розрядки та його ставлення до цих процесів.

Виклад основного матеріалу. 20 січня 1980 р. у газеті "Вашингтон пост" з'явилася стаття Джека Андерсона "Вторгнення до Афганістану: кремлівська таємниця", оприлюднена на сайті архіву ЦРУ [1, с. 1]. Автор, посилаючись на таємну інформацію американських спецслужб, повідомляє про наявність в СРСР яструбів – опозиції до взятого Л. Брежнєвим курсу на розрядку, яка свого часу виступала проти візиту до СРСР Р. Ніксона, а також схилила генсека до вторгнення в Афганістан. "Духовним лідером" яструбів названо М. Сулова. Натомість Л. Брежнєв, за даними радянського посла П. Абрасимова, був послідовним прибічником розрядки. У статті також було зроблено екскурс в 1972 р., коли єдиним, хто виступив проти візиту Р. Ніксона, був перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Він начебто "прогарчав", що президенту США не будуть раді в Україні, а він сам не потисне руку, закривавлену